

andre detaljer på kortene. Det samme gælder et spændende hollandsk kort over Fyn fra 1681, der findes i Uldall 186 fol. 2 (gengivet i bindet om Fyn s. 41 og på bogens omslag) samt to kort over Aalborg stift (fra AM 359 fol.), der er trykt som særlige plancher til bindet om Aalborg stift. Disse er alle trykt så småt og uden farver, at de i praksis er uanvendelige til andet end dekoration, men pæne er de.

Som sagt giver de to bøger måske ikke så mange nye oplysninger om hverken Fyn eller Nordjylland, men til gengæld får læseren et meget spændende billede af 1600-tallets forestillingsverden og historieopfattelse. Det var ønskeligt, at de resterende dele af Resens Atlas Danicus snart måtte blive udgivet efter en samlet plan med fælles principper for oversættelse, udgivelse, register og litteraturfortegnelse samt illustrationer.

Karl-Erik Frandsen

ULRICH LANGE: Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588–1675. Veränderung von Normen politischen Handelns. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Herausgegeben von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Band 75. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1980. 346 s. 40 DM.

Den foreliggende undersøgelse slutter sig til rækken af nyere tyske bidrag til stænderforskningen. Det er forf.s hovedformål at undersøge »den Prozess der allmählichen Durchsetzung des fürstlichen Absolutismus in einem deutschen Mittelterritorium mit landständischer Verfassung beim Übergang vom 'Finanzstaat' zum 'Militär- und Verwaltungsstaat'« (s. 15). Med denne terminologi og dette oplæg, der er inspireret af Gerhard Oestreich, afdækker forf. udviklingen dels af en fyrstelig selvforståelse, der ikke mere anerkendte stændernes andel i magtudøvelsen, dels af magtmidler og magtchancer til at realisere denne opfattelse. Fyrstemagten opfattede ikke længere stænderprivilegierne som forfatningsnormer, som *leges fundamentales*, men som *leges privatorum*.

Forf. betragter ændringerne i den forfatningspolitiske balance ud fra termer som dualismebegrebet og privilegiernes »Ausübungsmerkmale«. Med dette sidste – og nye – begreb refererede forf. til de forskellige måder, som de enkelte privilegier blev udøvet på, og som atter krævede forskellige midler til at håndhæve hhv. til at nedbryde dem. Privilegierne, som bl.a. regulerede stændernes politiske medvirken, var oftest ikke udtømmende, og når dualismen samtidig præsenteres som en grundstruktur, der kunne afspejle et bredt spektrum af magtrelationer, afhang stændernes politiske medvirken inden for denne labile forfatningsramme i vid udstrækning af deres fælles interesse i at forsvare fælles rettigheder. Konkret illustreres den magtpolitiske ændring og nedbrydningen af konsensretten – stændernes vigtigste, generelle, politiske rettighed – ud fra tre politiske rettigheder: valgretten, beskatningsretten og indigenatsretten (især adelens fortrinsret til visse embeder) og – trods bogens titel – to personlige privilegier: jagtretten og adelens særlige retsstilling, som medtages p.g.a. deres særlige »Ausübungsmerkmale«.

Privilegiediskussionen tog fart omkring 1588, da stænderne måtte imødegå en fyrstelig underkendelse af valgretten, og afsluttedes i 1675, da deres politiske organ, landdagen, blev indkaldt for sidste gang. I årene 1614–16 fik adelens

særlige retsstilling, jagtretten, indigenatsretten og valgretten en indskrænkende fortolkning. For de gottorpske dele blev valgretten undermineret ved primogeniturrettens indførelse i 1608 og helt ophævet i 1616. Af nåde – og ikke af ret – fik adelen tildelt en indskrænket jagtret, ligesom fyrstemagten af gunst bevarede adelens indigenatsret til visse embeder.

Særlig interesse knytter der sig til beskatningsretten, der blev udøvet kollektivt på landdagen, og som var stændernes vigtigste, politiske rettighed efter 1616. Og medens fyrstemagten i 1615 indrømmede, at den ikke kunne udskrive skat imod stændernes vilje, blev deres medvirken underkendt i 1675. Flere episoder signalerede denne ændring i fyrstemagtens selvforståelse. Fra 1620'erne og 1630'erne fik landdagsforhandlingerne karakter af *Geldtage*, og relativt sent gjorde skattestaten sin entré i Slesvig-Holsten. Stændernes ønske om en retfærdigere byrdefordeling førte bl.a. til udfærdigelse af mere pålidelige registre over personer og gods og til inddrivelse af skatterestancer ved militær eksekution. Der blev her skabt et magtinstrument, som senere kunne vendes mod stænderne selv. Endvidere smuldrede grundlaget for stændernes forhandlings- og bevillingsret i den udstrækning, der ikke herskede tvivl om skattens berettigelse, og der forelå sikre overslag over såvel skatteprovenu som udgifter. Men nok så afgørende foregik der en mere direkte nedbrydning af skattebevillingsretten i 1630'erne, da der ikke var enighed om skattebehovet. En skat, som stænderne havde afslået, blev alligevel udskrevet *ad mandatum* i 1631; forfatningsbruddet lå i kongens senere afslag på at udstede en revers mod gentagelser, da dette stred mod hans »superioritet«.

Stænderne modsatte sig skattefinansiering af forvaltning, retspleje, fæstninger og stående hærafdelinger p.g.a. farerne for permanente behov. Fyrstemagten opfattede i midten af 1600-tallet ikke privilegierne som normer for politisk handling. De var udtryk for privatinteresser, som måtte vige for almenvellets tarv, og som underforstået krævede de nye former for militært beredskab, og hvor det ekstraordinære var blevet det normale. Fyrstemagten kunne støtte sig til den tyske »rigsafsked« fra 1654 (§ 180) og kredsafskeden i Braunschweig senere samme år, og som fastslog stændernes pligt til at finansiere fæstninger og garnisoner.

Forf. ønsker formentlig at understrege ideologiens betydning ved at fremhæve, at de klare brud på beskatningsretten netop fandt sted under 1650'ernes lave beskatning. Men 1660'ernes højere skatter var vel et resultat af den ændrede retsopfattelse, ligesom de afspejlede, at de ændrede udenrigs- og sikkerhedspolitiske konjunkturer i sammenhæng med de nye krav til det militære beredskab nødvendiggjorde en permanent beskatning. Skattekravene blev støttet af et Tacituscitater, hvorefter bevarelse af freden krævede våben, der atter forudsatte skatter. Den samme argumentation genfindes i den danske Kongelov (1665) og røber mere generelle årsager til den beskatningsmæssige udvikling. Den danske monarks holdning til de slesvig-holstenske stænders skattebevillingsret i 1650'erne kunne med fordel benyttes af danske historikere i vurderingen af den politiske udvikling i Danmark. Omvendt anvender forf. ikke Kongeloven i skildringen af den fyrstelige selvforståelse i 1660'erne og 1670'erne.

Skatteprovenuet blev delt ligeligt mellem de to regerende hertuger. Men da Frederik 3. foretog langt mere omfattende rustninger end den gottorpske hertug, udløste hans krav om omfordeling af skatteprovenuet en strid, der førte til hjemsendelsen af stænderne og ophævelsen af skattebevillingsretten i 1675. Med den stigende statslige intensitet og fyrstemagtens monopolisering af den politiske

beslutningsproces, finder forf. dualismebegrebet mindre anvendeligt på slesvig-holstenske forhold.

Skildringen af den ændrede forfatningspolitiske balance ud fra privilegiernes »Ausübungsmerkmale« har sine begrænsninger, og som alle perspektivrige undersøgelser rejser den lige så mange spørgsmål, som den besvarer. Med det valgte udgangspunkt beskrives fortrinsvis en række symptomer på den moderne stats fremvækst og mulighederne for at nedbryde privilegierne. Derimod bliver denne udviklings nødvendighed – ud fra det statsfinansielle behov, militærapparatets udbygning, behovet for permanent regeringsudøvelse m.m. – nødvendigvis noget sekundært. Med udgangspunkt i »Ausübungsmerkmale« forklares de kronologiske forskelle m.h.t. de enkelte privilegiers nedbrydning. Tilbage står at undersøge, hvorfor administrations- og militærapparatets udbygning samt hele overgangen fra finans- til militær- og forvaltningsstaten (for at blive i Oestreichs og forf.s. terminologi) kom relativt sent til Slesvig-Holsten.

Det er næppe overraskende, at privilegier, som havde gyldighed for stænderne i almindelighed og blev udøvet kollektivt på landdagen, lettere og længere lod sig forsvare end dem, der kun kom få til gode, og som blev udøvet individuelt. Større vægt må der formentlig lægges på forf.s fremhævelse af, at den økonomisk-social polarisering inden for adelen, fyrstetjeneste m.m. havde reduceret stændernes fælles interesser og dermed viljen til at hævde privilegierne. Stændernes politiske medvirken forudsatte netop enighed; uenigheden inden for adelen skyldtes tillige modsætninger mellem familier, og forf. peger på nødvendigheden af såvel økonomisk-social som personal- og familiehistoriske undersøgelser. Det har efter anm.s opfattelse endvidere interesse, at flere adelige landråder, der især i periodens begyndelse fremstod som adelsledere, senere som fyrstemagtens kreditorer plæderede for skatter.

Udviklingen henimod et fyrsteligt magtmonopol og stændernes resignerende holdning kan forekomme overbetonet. Forf. angiver flere forgæves stænderinitiativer med henblik på regeringsdeltagelse og kontrol med forvaltnings- og militærapparatet. I sine afsluttende bemærkninger fremhæver forf., at absolutismen ikke var en uundgåelig nødvendighed, men at en stændersk udvalgsdannelse kunne have afhjulpet flere problemer og tjent samme formål. Spørgsmålet synes vigtigt. Efter 1650 var der tale om en mere markant fyrstelig selvhævdelse, hvor kompromiser veg pladsen for fyrstelige diktater. Ifølge Oestreich søgte stænderne ved århundredets midte flere steder i Europa gennem skriftligt formulerede *Verfassungsurkunden* at vinde noget af den tabte indflydelse tilbage og at få kontrol over det hastigt ekspanderende forvaltningsapparat (*Vom Herrschaftsvertrag zur Verfassungsurkunde. Die »Regierungsformen« des 17. Jahrhunderts als konstitutionelle Instrumente. Strukturprobleme der frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze von Gerhard Oestreich. Hrsg. v. Brigitta Oestreich. Berlin 1980, s. 229–252*). Forf.s dagspolitiske gennemgang rummer en række iagttagelser over stændernes manglende organisatoriske tilpasning til den moderne stats krav om hurtig og permanent regeringsudøvelse samt deres mere pragmatisk end teoretisk funderede forsøg på at få indflydelse over den moderne stat. Med undersøgelsens konkrete resultater og den terminologiske diskussion har U. Lange leveret et perspektivrigt bidrag til ständerforskningen.

Leon Jespersen